

БӨЛІМ: ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ

"Жылнамалар жинағы" еңбегінің тарихи маңызыЖАРИЯЛАНДЫ
03.06.2022СІЛТЕМЕ
<https://bilimger.kz/122419/>**«Жылнамалар жинағы» еңбегі тарихи маңызы**

Амангелді Зерехан

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің 1-курс студенті

Жетекшісі: Альдибаева А.Б.

Қадырғали Жалайырдың еңбегінде Алтын Орда тарихының ажырамас бөлігі болып табылатын Қазақ хандығы туралы мәліметтер бар. Қазақ хандығының тарихын Алтын Орданың тарихынсыз елестету мүмкін емес. Қадырғали Қосымұлы Жалайридің тұсында Қазақ хандығының билігінде елеулі деректер болған жоқ. Ол көрнекті қазақ тарихшы, қоғамдық және мемлекеттік қайраткері. Ол тіпті Орыс патшалығында өмір сүрді, ол сол кезде азапты империя деп саналды. 1598 жылы ол Мәскеу патшасының сарайында тұрды. Ол осы керемет сарайда туысы Ораз Мұхамедпен бірге тұрды.

Жалайри тек саясатпен ғана емес, ақыл-ой жұмысымен де айналысып, кітап жазуға шешім қабылдады. «Жылнамалар жинағы» еңбегі дәстүр бойынша орыс патшасы Борис Годуновқа арналды. Қ.Жалайридің еңбегінде Қазақ хандығының тарихынан ойып алынған хан-сұлтандар туралы пікір қалдырды. Бұл шығармаларда қазақ тарихына қатысты бар хандар: Ұрыс хан, Тоқтамыс, Темір, Құтлық, Қожыгерей т.с.с. арнала, бір бөлімі Ноғай Ордасының шаңырағын көтеруші Едіге батырға арналған.

Қ.Жалайри Ресейде біраз тұрса да, өзінің туған жерін ұмытпағанын атап өтті. Тіпті Орыс патшалығында да ол өз еліне деген сүйіспеншілігі толастамады. «Басқа елде сұлтан болғанша өз еліңізде ұлтан бол» деген мақал дәл осындай нәрселерге байланысты айтылуы керек [25, 165 б.].

Қ.Қосымұлы өз шығармаларында Ресей патшалығы мен Қазақ хандығы арасындағы демократиялық, саяси, экономикалық, сауда қатынастары туралы да көп жазған. Сондықтан оның шығармашылығы біздің өлкеміздің, хандықтың тарихында маңызды рөл атқарды.

Қадырғали Жалайри бастапқыда хан ордасында қызмет еткен, ханның кеңесшісі, Хан

балаларының тәрбиеші - мұғалімі болған. Қалмақ шапқыншылығы кезінде Шығай ханның ұлы (Тәуекел ханның інісі) одан сұлтан қаза табады. Қадырғали әкесіз қалған он үш жасар Ораз Мұхамедті ертіп жүріп, бүкіл ауыл мен Сібір ханы Көшімді басып алуға аттанды.

Қ. Жалайри Шығыс тарихы мен әдебиетін, мәдениеті мен әдет-ғұрпын терең білетін, араб және парсы тілдерін еркін меңгерген зиялы, ғалым болды. Оның даналығы мен стипендиясына көз жеткізген Көшім хан көп ұзамай Қадырғалиді өзіне кеңесші етіп қабылдайды. Кейінірек, ол Көшім ханға қарсы шығып, Сібір князы Сейдақтың да ақылғой- кеңсшісінің бірі болған. Қадырғали Қосымұлы, Ораз Мұхамед және Сейдақ - үшеуі бірге жиі-жиі аңға шығып, серуендейтін болған. Осындай күндердің бірінде (1588) Ертіс өзені бойында саясатшылық құрып жеткен осы үш қазақты Сібір Воеводы Д.Чулков әдейі аңдып жүріп қапаста тұтқындайды. Сосын үшеуі де үй ішімен «аманат» ретінде Мәскеуге патша сарайына жіберіледі. Осылайша Қадырғали Жалайри Мәскеуде патша сарайында 1598 жылға дейін тұрған. Ораз Мұхамед 1590-1591 жылдардағы Қырым хандығына қарсы, шведтерге қарсы білікті әскери адам ретінде орыс соғысына қатысып, бірнеше рет ерлік көрсеткен. Сол кездегі орыс патшасы Теодор Иванович адалдығы мен батылдығы үшін 1592 жылы Ока өзеніндегі Қасым хандығынан Ораз Мұхамед арнайы жарлықпен сұлтанға арнайы жер бөлді. Орыс патшалығы кезінде Қазан хандығымен күресу мақсатында Ока өзенінің бойында «Қасым патшалығы» деп аталатын князьдік құрылғаны белгілі. Бірінші Қасым ханның аты осылай аталған. Бұл патшалық Ресей құрамында қыпшақ хандарының әулеттерін басқарды. Орыс патшасы Б.Годунов өзінің Жарлығымен 1600 жылы Ораз Мұхамедті осы Қасым хандығының ханы етті. Сол Жарлықта патша Ораз Мұхамедке төрт уәзір тағайындалды. Солардың бірі К.Жалайри болды.

Тарихшы Қадырғали Жалайри Мәскеуде Ораз Мұхамедке өзінің «Жылнамалар жинағындағы» мәліметтерді егжей-тегжейлі айтып берді. Осылайша, тек 1600 жылы Қ. Жалайри тікелей ғылыми жұмыспен айналысуға мүмкіндік алды. Бұл кітап сол кездегі дәстүр бойынша орыс патшасы Б.Годуновқа арналды. Қ.Жалайридің бұл еңбегін Шыңғыс хан және оның ұрпақтары жайындағы, сондай-ақ Қазақ хандығы туралы шежіре деуге болады.

Қадырғали Жалайридің «Жылнамалар жинағы» тоғыз дастаннан тұрады. Олардың сегізі Шыңғыс хан ұрпақтарының ішіндегі Қазақстан тарихына қатысы бар хандар: Тоқтамас, Темір құтылық, Ұрысханұлы, Қаже-Керей, Қажы Мұхаммед, Әбілхайыр, Жәдігер, Ораз Мұхамед және басқаларға арналған, ол бір дастаны Алтын Орда тарихындағы ең ірі біртұлға - Едіге биге арналған. «Жәми-ат тауарих» сол дәуірдегі дәстүрдің дәстүрлі бойынша әдеби түркі тіліндегі жазылған. Соған орай, автор қазақ тілінің зор мүлкіндіктерін, нақыл сөздерін шынайы қаламгерге тән шеберлікпен пайдалана білген. Мұнда қаламгер қара сөздің өзін жыр толғауға ұқсатып, жиі қайталанып оырған.

Қ. Жалайри шығармасының көркемдік дәрежесін, әдеби құнын жоғарылығының дәлелі ретінде еңбегінен үзінді келтірейік. «Жәми-ат тауарихта» орыс патшасы Б.Годуновқа арналған мындай мадақтар жолдары бар: «Жумлят алькрестиян падия хазрат пари Борис Федурауч улуғ ақхан дур... айналасы алты хан, төгірегі төрт хан, дунияның төрт бурчын биляган хан, халайқын адллік білан сураган хан, иәтім ләр, га рахим қылып, чығайларна тойдырған хан,қыш уа йаз, ай уа йыл хазина

да бар малын хақ йолында ихсан қылған хан, йеті ықлым кәшур ны алған хан» [25, 165 б.].

Міне осы мадақтау өзінің композициялық құрылымы тұрғысынан сол кездегі жыраулар поэзиясын еске түсіреді. Мұнда қара сөздің өзі өзі бейне бір жыр-толғау, секілді ырғақты, ұйқасты болып келген.

Енді «Жами-ат тауарих» туралы толық түсінік алу үшін Қ.Жалайри шежіресінің «Ораз Мұхамед хан дастаны» деп аталатын бөліміне тоқтала кетелік. «Ораз Мұхаммед Ондан сұлатұлы, Шығайханұлы, Жәдікханұлы, Жәнібекханұлы, Барақханұлы, Құйыршықханұлы, Ұрысханұлы туралы дастандар.

Ораз Мұхаммедтың барлық ата -бабалары, туыстары мен бір дастанда жазылған. өйткені, Ұрысханнан Жәнібек ханға дейін төртінші буын еді.

Жәнібек ханның оғландарын (ұлдарын) бұл заман тағы еске алады. Оның ұлдарынан немерелеріне дейін тарқалып, өз уалиаттарында патшалықтарын құрып билік етті. Сондықтан атақ-даңқы осы заманға дейін машһур болды.

Еңбектегі дбасты деректерге мыналар жатады: Қасым хан өз тұсында әр тараптағы уалиаттарды бағындырды. Ақырында Сарайшықта дүние салды. қазір оның қабірі Сарайшықта жатыр. Ондан сұлтан туралы хикаялар көп жерде кездеседі. Ол ержүрек батыр, садақ атудың ең кереметі болған. Әрқашан сыртқы жауларға қарсы күресте көп ерлік көрсетті. Шығай хан тұсында әскерлердің бас қолбасшысы болды. Ақырында қалмақтармен шайқаста 30 жасқа келгенде жігіт шағында шаһит болды. Оның қабірі Қожа Ахмет Яссауидің қасында жерленген. Оның әйелдері мен күндері өте көп болған. Ол көп уалиаттарды бағындырып, өзіне қараты. Оның әйгілі үлкен екі ордасында туған балалары мыналар: Алтын ханым -Үсек ханның баласы Болат сұлтанның қызы еді. Одан Ислам падишаһы һәм сұлтаны Ораз Мұхаммед хан туылды.

Қадырғалидің еңбегінде келесі деректер кездеседі: Ораз Мұхаммед хан Ондан сұлтанұлын хан көтеріп таққа отырғызды. Ұлкен, кіші барша орыс, татарлар онда әзір еді. Тамаша үшін үлкен жиын болды. Төрт кісі төрт жақтан хазіреті ханды алтын сандалдың үстіне көберді. 28 жасында Ораз Мұхаммед хазіреті хандыққа отырды. Алла дәрежесін ғұмырлық етсін.

Бұл тарихтың жазылуына (жазылуына себепші болған) жоғары мәртебелі Ораз Мұхаммед ханның ата-анасынан бері құлдық қыла келген Жалайыр тарақ тамғаны еді. Парсы тіліндегі шыңғыснама кітабынан түрік тіліне аударды, ал кейінгі замандары болғандарды өзі естіп білгені бойынша Алла тағала жәрдем беріп, теріп жазды. Патша Борис мәңгі әділдігі, ақтыған және жоғары мәртебелі патшаның құрметпен хандыққа отырғызғанын баяндау үшін жазылды [25, 82].

Хазірет Нұх ғалейксаламнан оғызға дейін, оғыздан Хижратқа дейін, хижраттан Шыңғысқа дейін, Шыңғыстан бұл заманға дейін неше түрлі патшалар, хандар өтіп еді, барлығы баяндалды. Оғыздың тармақтары, олардан таралған 24 тайпа туралы егжей-тегжейлі айтылмағанмен, жай атап өтеді.

ҚМ АА Күәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.